

“Turizm” və “turist” sözləri müasir dövrün ən çox dəbdə olan ifadələrinə çevrilib. Bu sözlərin kökündə latın və yunan mənşəli “tur” sözü dayanır. İngilis dilinə keçən bu söz XVII əsrdən “səyahət” mənasını ifadə edir. Beləliklə, tur sözündən əmələ gələn turizm bu prosesi, turist isə onun iştirakçısını ifadə edir. “Turizm” sözünün meydana gəlməsi fransız yazıçı Anri Stendalin (1783-1843) adı ilə əlaqələndirilir.

Hazırda turizm nəhəng sənaye sahəsinə çevrilib. Turizmde baş verənlər bununla da kifayətlənir. Bu sahədəki proseslərin dərinə dərk edilməsi və idarə olunması yeni elmi istiqamətin yaranmasını və zəruri edib. Turistika, turizmologiya və ya tirizmşünaslıq adlı elmin yarandığı bildirilir. Turist bu elmin subyekt, turizm sənayesi obyekt, turizm məhsulu isə predmeti hesab olunur.

Turizm ümumi ifadə olduğu üçün onun tərkibinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Bu məqsədlə turizmin təsnifatı aparılır, onun tip, növ və forması müəyyən edilir. Hazırda turizmin üç yüzdən çox növündən bəhs olunur və onlar artmaqda davam edir. Turizmin yeni növləri içərisində selfi, industrial və s. dəbdədir. Bir zamanlar xəyal kimi görünən kosmik turizm isə bu gün reallığa çevrilir.

Turizmin təsnifatı zamanı akademik əsərlərdə və ya dərslərdə məqsəd və motivasiya əsas götürülərək mədəni və ya mədəni-idraki (dərk etmə) turizm növü xüsusi ayrılır. Bu nominasiya ilə tarixi, dini, etnik, etnoqrafiya, arxeologiya və s. turizm növləri bir araya gətirilir. Turizm dair publisistikada isə kombine edilmiş tarixi-mədəni turizmdən bəhs olunur.

Turizm üçün olduqca mühüm olan beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq, unifikasiya məqsədi ilə belə yanaşma Azərbaycan üçün də qəbul edilə bilər. Hər bir halda tarixi turizm bu kompleksdə mərkəzi yer tutur. Əsas məsələ isə tarixi turizmin şərhini ilə bağlıdır. Belə ki, tarixi turizm dedikdə, əsasən, mədəni-tarixi abidələr ilə tanışlıq kimi məsələ ön plana çəkilir, bu da onun mahiyyətini və əhəmiyyətini tam ifadə etmir.

Beləliklə, müasir turizmin nəzəri-təcrübi nailiyyətləri əsasında tarixi turizmin əsas məsələlərinin, həm mədəni-idraki turizm kontekstində, həm də ümumi turizm sistemində yerinin müəyyən edilməsi qarşıda durur.

Tarixi turizmin prinsiplial məsələsi tarixlə turizmin qovşağında meydana gəlməsindədir. Burada hər iki bilik sahəsinin-tarix və turizmin nailiyyətləri üzvi şəkildə birləşir. Tarixi turizmin predmetinin müəyyən edilməsində əsas rol turizm məxsus olur. Tarix isə turizmin tələbinə uyğun olaraq turistlərə yüksək səviyyəli turizm məhsulları təqdim edə bilməlidir.

Tarixi turizm turistika elmi sisteminin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, özü də sistem kimi çıxış edir. Bunu nəzərə alaraq tarixi turizmin predmetinə yeni münasibət yaranır. Tarixi turizm tarix və mədəniyyət abidələrinin ümumi və konkret tarixi dövrlər ilə əlaqəsini, şəhər tarixi, hərbi tarix, turizmin yeni istiqamətlərindən olan industrial tarixi turizmi, əlamətdar ildönümləri üzrə hadisəvi turizmi, tarixi hadisələrin rekonstruksiyasını, ölkə üzrə dünyanın müəyyən xalqlarının tarixi izləri üzrə səyahəti (nostalji turizmi) və s. əhatə edir.

Tarixi qoruqlar, tarix və tarix-diyarşünaslıq muzeyləri üzrə turizm də burada mühüm yer tutur. Arxeoloji, memarlıq, etnoqrafik, etnik və dini motivlər tarixi turizmin ümumi məqsədinə daxil olur. Bununla yanaşı, həmin sahələr daha geniş şəkildə ayrıca turizm növləri kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Bütün bunları nəzərə alsaq, Azərbaycan turizmi tərkibində də tarixi

turizmin yenidən nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Tarixi turizmin meydana gəlməsi turizm tarixi daxilində baş verir. Turizm qədim zamanlardan başlayaraq uzun inkişaf yolu keçib və yalnız 1841-ci ildə kütləvi hal alıb. Turizm fenomeninin banisi ingilis Tomas Kuk (1808-1892) hesab olunur. O zamandan keçən dövr ərzində turizm geniş inkişaf yoluna qədəm qoyub və global hadisəyə çevrilib.

Azərbaycanda da qədim zamanlardan səyahətlər başlayıb. Azərbaycanın turizm tarixində, adətən, qədim dövr – XIX əsrin əvvəlləri, Rusiya imperiyası, sovet və müstəqillik dövrləri ayrılır. Azərbaycanın ümumi turizm tarixində tarixi turizmin

və onları müşayət edən rəssamların Azərbaycana səyahəti zamanı yeni bir istiqamət – tarix və mədəniyyət abidələrinin o zamankı vəziyyətini əks etdirən rəsmlər də yaranır. Adam Olearinin (1599–1671) səyahətnaməsində “Diribaba türbəsi”nin rəsmi verilir.

Xanlıqların təmsalında (əsasən, 1747-ci ildən) Azərbaycan dövlətçiliyi bərpə olunur. Bu dövrdə ən maraqlı məqamlardan biri ölkə tarixinə marağın daha da artması olur.

Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi və Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibində olduğu dövr də (XIX əsrin əvvəlləri – XX əsrin əvvəlləri) ayrılı bilər. Rusiya imperiyasının işğalından sonra Cənubi Qafqazda keçirilən ilk təsvirlərdə Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələri, tarixi yerlərinə də geniş yer ayrılır. Bu o zamanadək olan ilk praktika idi. Bu dövrdə Azərbaycanda olan F.D.Monpere (1798–1850), A.Düma (1802–1870) və digər səyyahlar və ya onları müşayət edən rəssamlar da tarixi abidələrin rəsmlərini verib.

Azərbaycanın tarixi turizmi və onun perspektivləri

mejdana gəlməsini izləmək üçün daha təfəsilatlı dövrləşmə lazımdır. İlk olaraq, qədim zamanlardan e.ə. IV əsrdə Albaniya dövlətinin yaranmasınadək olan dövr ayrılı bilər. Azərbaycanda tarixi turizmin ilk təcrübəsi bu zamanlar meydana gəlib. Albaniya dövrü (e.ə.IV-e.VII əsrləri), xüsusilə xristianlığın yayılması və dövlət dini kimi qəbul edilməsi səyahətlərdə də yeni meyillərə gətirib çıxardı. Albaniya dövrünə aid əsas məlumatların olduğu yunan və Roma müəlliflərinin (Herodot, Strabon və s.) informasiyası səyahətlərin nəticəsinə əsaslanırdı. Xristianlığın yayılması ilə dini zəmində səyahətlər əmələ gəlir.

İslam dininin qəbul edilməsi və Azərbaycanın müsəlman dünyasının tərkib hissəsinə çevrilməsi ilə ərəb səyyahlarının səyahətləri genişlənir. Monqol imperiyasının yaranması və hakimiyyəti ilə fərqli bir dövr yaranır. Azərbaycan torpaqlarının geniş ərazili bir imperiyanın tərkibinə daxil edilməsilə buraya da səyahətlər artır. Azərbaycan müəlliflərinin ölkənin şəhərləri, tarix və mədəniyyət abidələri haqqında tarixi və bədii əsərlərindəki məlumat və təsvirləri də (Nizaminin “İsgəndərnamə”də Bərdəni təsviri və s.) səyahət təəssüratına əsaslanırdı.

XV əsrdə Azərbaycanda müstəqil dövlətlər yaranır. Güclü Səfəvi imperiyasına (1501–1736) hərbi-siyasi, iqtisadi maraqlara əsaslanan səyahətlər baş verir. Bu dövrü XVIII əsrin 30-cu illərində də davam etdirmək olar. Əcnəbi səyyahların

Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələri burada yarıdıcılıq səyahətində olan Q.Qaqarın (1810–1893), V.V.Vereşşaqin (1842–1904), A.P.Boqolyubov (1824–1896) və digər rəssamların əsərlərində əsas süljetlərdən biri olub. Səyyahlardan fərqli olaraq rəssamların (Rubo və b.) əsərlərində yeni bir istiqamət də meydana gəlib. Bu da özünü döyüş yerləri və səhnələrinin rəsm əsərlərinə gətirilməsində göstərir. Azərbaycanın təşkil olunmuş turizmi də bu dövrdə yaranır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) ölkə həyatının bütün sahələrində yeni bir dövr açdı. Qısa müddətdə mövcud olmasına baxmayaraq, ölkənin tarixi-mədəni həyatına yenilik gətirildi. İlk dəfə olaraq dövlət muzeyi açıldı.

Sovetləşmə ilə məqsəd-motivasiya dəyişiklikləri turizmə də ciddi təsir göstərdi, belə demək mümkündürsə, sovet tarixi turizmi formalaşdı. Onun əsasında sovet ideoloji sistemi dururdu.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra, bütövlükdə, turizmə, o cümlədən tarixi turizmə münasibətdi yeni bir dövr başlandı. Müasir dövrdə Azərbaycan da bu global hadisədə fəal iştirak edir. 2011-ci il ölkədə “Turizm ili” elan olunub, respublikada ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi qəbul edilib, Dövlət Turizm Agentliyi yaradılıb. Bu da tamamilə təbiidir, çünki bu mühüm sektordan daha çox iqtisadi səmərə əldə

etmək strateji məsələyə çevrilib. Bununla eyni zamanda, turizm ölkə daxilində özünüdərk, beynəlxalq aləmdə isə özünü-tanıma üçün unikal imkanlar açır.

Azərbaycanın tarixi turizmində müəyyən problemlər də var. Bu, ilk növbədə, Azərbaycanın Ermənistanın işğalı altında olan 700-dək dünya və ölkə, o cümlədən yerli əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələrinin, beynəlxalq hüquq zidd olaraq, barbarsasına dağıdılması, etnik mənsubiyyətinin saxtalaşdırılması və külli miqdarda zərər vurulması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası dəfələrlə dövlət səviyyəsində bu məsələni beynəlxalq təşkilatlar qarşısında qaldırıb. Bu fakt həm də onu göstərir ki, Ermənistan bu ərazilərə işğalçı kimi gəlib, bu yol ilə həmin torpaqlardakı Azərbaycan tarixi irsinə zərbə vurmağa çalışır.

Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpası üzərində xüsusi dayanımdan daha bir problemi də qeyd etmək lazımdır. Bu, Azərbaycan abidələrinin təbliği ilə bağlıdır. Əldə olan faktlardan bir nümunə göstərək: Azərbaycanın tanınmış turizm obyektlərindən olan Kiş kilsəsi haqqında Vikipediya azad ensiklopediyasında “Kiş kilsəsi” məqaləsinə “Qafqaz Albaniyasının kilsələri” adlı xəritə əlavə edilib. Bu xəritə sonda elə verilib ki, məqalədə nə yazılmınsından asılı olmayaraq Albaniya haqqında erməni tarixşünaslığının mövqeyini əks etdirir və antiazerləyən xarakter daşıyır. Belə ki, Azərbaycan albanşünaslığında Albaniyanın tarixi coğrafiyası 387 və 571-ci il müqavilələri ilə müəyyən edilmir.

Bu xəritənin indiyədək orada qalması qətiyyətlə yolverilməzdir.

Bu və digər problemlər Azərbaycanın tarixi turizminin mövcud təcrübə, həmçinin yeni elmi-nəzəri baxışlar əsasında hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini, əsas istiqamət və perspektivlərinin müəyyən edilməsini zəruri edir.

Azərbaycanın tarixi turizminin əsas qaynağı onun keçdiyi zəngin inkişaf tarixi və ondan qalan tarixi irsdir. Azərbaycan qədim insan məskənlərindən biridir. Demək olar ki, dünyada məlum olan bütün arxeoloji dövrləri (daş dövrü, eneolit (xalkolit), tunc və ilk dəmir dövrü və s.) keçib. Tarixdə qüdrətli Azərbaycan dövlətləri və onları özlərinə təbə edən güclü imperiyaların hakimiyyəti bir-birini əvəz edib. Azərbaycan təbii zənginlikləri ilə bərabər, tarixi irsi və gözəllikləri də beynəlxalq aləmdə diqqəti cəlb edib. Bu potensial ölkəyə səyahət üçün vacib infrastruktur-yolları, karvansarayları, iqtisadi-maliyyə imkanları ilə fərqlənib.

Azərbaycan müharibələr, hərbi yürüşlər meydanı kimi təbii fəlakətlərə də məruz qalıb. Ona görə də tarix boyu yarıdılan böyük irsin ancaq müəyyən hissəsi bu günə çatıb. Bununla eyni zamanda, həmin tarixi irs də Azərbaycanın keçmiş haqqında obyektiv mənzərə yarada bilər. Bu tarixi irs tarix və mədəniyyət abidələrində, hərbi-siyasi tarixi izlərdə, titullu xalqın zaman-zaman formalaşan tarixi etnoqrafiyasında, konfessional və etnik xəritədə və s. də əksini tapır.

Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin dolğun mənzərəsi

Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə (dünya, ölkə, yerli) bölgüsünə dair siyahıda əks olunub. Burada 6 min 300-dən çox abidənin adı verilib. Tarix və mədəniyyət abidələri ölkənin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu sənədləşdirən şahidlər kimi çıxış edir.

Kəmiyyətlə yanaşı, keyfiyyət göstəriciləri də tarix və mədəniyyət abidələrinin yeni-yeni potensialını aşkara çıxarır. Azərbaycanın dünya və ölkə əhəmiyyətli 430-dan çox tarix və mədəniyyət abidəsinin ümumi xronologiyasının hazırlanması və təhlili onun dinamikasını, tarixi dövrlə əlaqəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası ilə birlikdə İçərişəhər, Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu və Xan sarayı ilə birlikdə Şəkinin tarixi mərkəzi UNESCO-nun Ümumdünya irsi obyektlərinin siyahısına daxil edilib.

Azərbaycanın hərbi-siyasi tarixi də diqqətəlayiq tarixi irs yarıdır. Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf boyunca yaratdığı adət və ənənələri, tarixi etnoqrafik nailiyyətləri də tarixi irsdə xüsusi yer tutur. Azərbaycanın etnik xəritəsi və konfessional zənginliyi də onun tarixi nailiyyətdir. Bunun əsasında multikulturalizm siyasəti hazırlanmış və uğurla həyata keçirilir.

Azərbaycanın turizm baxımından vahid coğrafi məkan kimi nəzərdən keçirilməsi təbiidir, lakin turizm potensialının tam ortaya çıxarılması baxımından kifayət deyil. Bu coğrafi, iqtisadi və s. sahələrdə də belədir. Ona görə də ölkənin ərazisi müxtəlif kriteriyalar əsasında rayonlaşdırılır. Bunların içərisində regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramının yavaş-yavaş xüsusi yer tutur. Burada təbii edilən regionlaşdırmanı və ölkənin tarixi inkişafının müvafiq təcrübəsi nəzərə alınaraq aşağıdakı tarixi turizm bölgələri ayırmaq olar: Bakı–Abşeron, Quba–Xaçmaz, Şirvan, Şəki–Zaqatala, Gəncə–Qazax, Qarabağ, Naxçıvan, Cavad–Salyan, Lənkəran–Astar. Bunlar ilə eyni zamanda, Xəzər dənizi də Azərbaycanın tarixi turizm bölgəsi hesab oluna bilər.

(ardı var)

Kərim ŞÜKÜROV,
AMEA Tarix İnstitutunun
baş direktoru, tarix üzrə elmlər
doktoru, professor